

Een vergeten 19e-eeuws industrieterrein in kaart gebracht

De bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van het Nanninga-terrein en omgeving in Groningen

Aletta Bastmeijer en Rita Overbeek

Inleiding

Sinds 1995 ontwikkelt de Gemeente Groningen plannen voor een nieuwe invulling van een omvangrijk gebied ten oosten en westen van het Oude Winschoterdiep, aan de zuidoostkant van de stad. De plannen van de Gemeente voor dit gebied, dat de naam Europapark meekreeg, bestaan uit het compleet op de schop gaan van het gehele terrein van de Edon ten oosten van het Oude Winschoterdiep en de terreinen van Houthandel Nanninga & Zn., de gemeentelijke Milieudienst en kunstmesthandel Vulcaan ten westen hiervan¹. In het voorlopige plan is onder meer ruimte gereserveerd voor het nieuwe voetbalstadion van FC Groningen, een kantorenpark en een nieuwe NS-halte². Op de plek van de houthandel, in de noordwestelijke hoek aan de kant van de spoorlijn Groningen-Assen, is de nieuwe woonwijk De Linie gepland³.

Op het terrein ten zuiden van de H.L. Wichersstraat en ten westen van het Winschoterdiep is sinds circa 1900 de houtzagerij van de firma Nanninga & Zn. gevestigd. Ook in de eeuwen daarvoor kent het gebied aan weerszijden van het Winschoterdiep een lange en boeiende geschiedenis van handel en bedrijvigheid, een geschiedenis die nu amper zichtbaar en voorstelbaar is. Vanaf het midden van de 18e eeuw ontwikkelt het gebied zich tot het centrum van een bloeiende houthandel en in de 19e eeuw vestigen scheepsbouwers en handelaren zich aan de boorden van het Winschoterdiep.

Reden genoeg voor de bouwhistorici om het Nanninga-terrein en omgeving eens grondig onder de loep te nemen en te verkennen. Dit artikel is een weerslag van het onderzoek dat in 1999 is uitgevoerd. Doel was na te gaan of en in hoeverre waardevolle elementen als bebouwing of restanten van historisch belangrijke structuren in de nieuwe plannen kunnen worden ingepast dan wel op een andere plaats behouden kunnen blijven.

De historisch-ruimtelijke ontwikkeling van het gebied

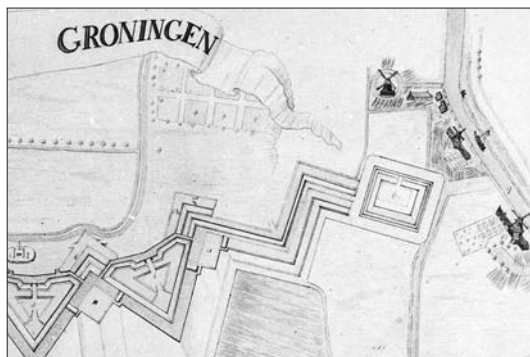
De oorsprong van het gebied gaat terug tot het midden van de 14e eeuw. Om de afwatering van de stad te verbeteren wordt een kanaal gegraven tussen de oos-

1. Met het Oude Winschoterdiep is het gedeelte ten oosten van de wijk de Oosterpoort bedoeld. Later, in circa 1940, is verder buiten de stad het Nieuwe Winschoterdiep gegraven dat in verbinding staat met het Van Starckenborghkanaal ten noordoosten van de stad. In dit artikel wordt met het Winschoterdiep het Oude Winschoterdiep aangegeven.
2. Gemeente Groningen 1999, *Twee scenario's voor het Europapark*.
3. Per 31 maart is Houthandel Nanninga & Zn. overgenomen door Houthandel Vries in Groningen, zie Nieuwsblad van het Noorden d.d. 21-03-2000. In juli 2000 is tevens het terrein aan een projectontwikkelaar verkocht.

telijke stadsgracht en het riviertje de Hunze bij Waterhuizen. Dit kanaal, eerst Schuitediep genoemd, later het (Oude) Winschoterdiep, dat vanaf 1618 verder in zuidoostelijke richting wordt verlengd, geeft een enorme impuls aan de handelscontacten tussen de stad Groningen en de Ommelanden.

Door de ontginning van de Groninger en Drentse Veenkoloniën vanaf 1650 komt in het oosten van de stad een levendige handel in turf op gang. Als gevolg hiervan ontstaat aan de westelijke oever van het diep, tussen de stadswallen en de Helperlinie, steeds meer bedrijvigheid.

Afb. 1. Kopie van een tekening van een deel van de Helperlinie uit de eerste helft van de 18e eeuw. Langs het Winschoterdiep staan de houtzaagmolens *De Zon* en *De Vriendschap* en *Ellensmolen* voor het persen van olie. Plan K.W. Kiers. Tekening: S. Hommes, collectie Groninger Archieven.

De linie van Helpman

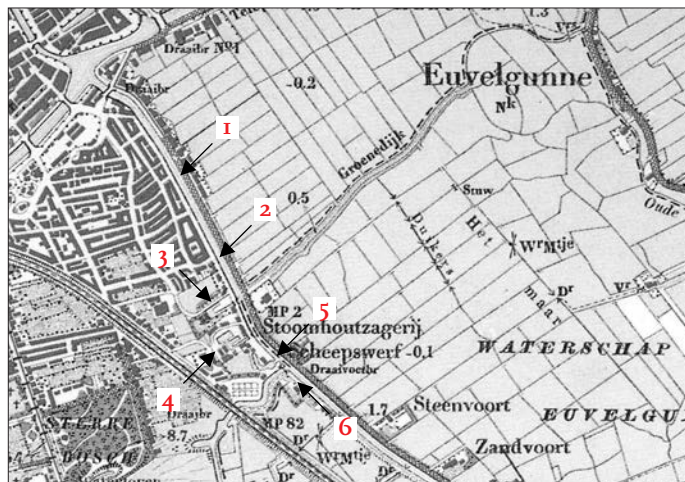
Aan het einde van de 17e eeuw vinden er grootschalige bouwactiviteiten plaats ten westen van het Winschoterdiep. Ter verdediging van de stad Groningen wordt in 1699 naar ontwerp van Menno van Coehoorn een vooruitgeschoven verdedigingsgordel (de Helperlinie) aangelegd ten zuiden van de stad tussen het Hoornsediep en het Winschoterdiep even boven het gehucht Helpman. De linie bestaat uit drie bastions die aan weerszijden geflankeerd worden door redouten, vierkante schansen omringd met een gracht. De Oosterredoute ligt vlak naast het Winschoterdiep tussen de terreinen van de molens *De Vriendschap* en *Ellensmolen* (afb. 1).

Het Oude Winschoterdiep als ontwikkelingslint

Tot aan het begin van de 19e eeuw zal het gebied aan weerszijden van het Winschoterdiep haar landelijke karakter behouden: grotendeels laag gelegen weilanden, die zich ten oosten van de Meeuwerderweg uitstrekken tot aan de dijk langs het kanaal. Aan de oostkant van het Winschoterdiep komt lintbebouwing tot stand langs het jaagpad voor de trekschuiten naar de Veenkoloniën. De bebouwing heeft een landelijk karakter: kleine woonhuizen, herbergen, smederijen en schuurtjes.

In de 17e- en 18e eeuw versijnt geleidelijk aan een reeks van zes molens aan de westzijde van het Winschoterdiep (afb. 2). De oudste is *Vredelust* (1679-circa 1865); de huidige Oliemuldersstraat herinnert nog aan haar functie als oliemolen. De volgende in de reeks is *De Eendracht* (1791-1938), oorspronkelijk een pelmolen maar omstreeks 1850 verbouwd tot trasmolen voor het vermalen van tufsteen tot tras⁴. Het is de enige trasmolen in de provincie Groningen.

4. Tras is fijngemalen tufsteen dat wordt toegevoegd aan metselspecie om bescherming te bieden aan optrekkend vocht.

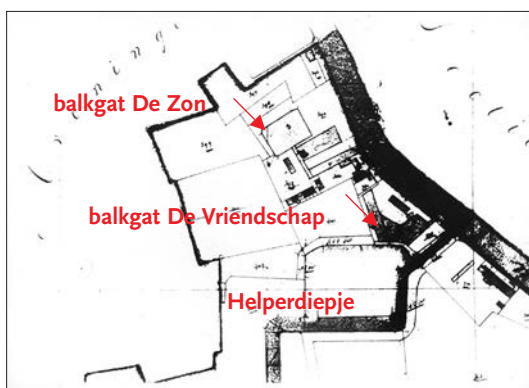
Afb. 2. Overzicht van het gebied in 1905 met daarop aangegeven de plaats van de zes voormalige molens aan het Winschoterdiep. 1. Vredelust. 2. De Eendracht. 3. De Zaayer. 4. De Zon. 5. De Vriendschap. 6. Ellensmolen. Kaart: *Historische Atlas Groningen*, Den IJp, 1990.

De volgende drie molens zijn houtzaagmolens: *De Zaayer* (1750-1904), *De Zon* (1736-1882) en *De Vriendschap* (vóór 1736-1890). Hun functie is herkenbaar door de aanwezigheid van balkgaten, waar de boomstammen worden gewaterd. De molens zijn van het type achtkante bovenkruier met stelling op een rechthoekige, houten onderbouw.

De laatste en meest zuidelijke van de reeks is weer een oliemolen, *Ellensmolen* genaamd en gesloopt vóór 1880 ten zuiden van de Helperlinie, op het huidige terrein van de Milieudienst. De molen is genoemd naar de eigenaren, de gebroeders Ellens. Hier wordt uit kool- en lijnzaad lijnolie gefabriceerd. De molenterreinen zijn alleen vanuit de westkant via de Oosterweg te bereiken. Aan de waterkant loopt, tot aan *De Zaayer*, een graspad⁵.

Het Winschoterdiep zal zich vanaf het begin van de 19e eeuw tot in het begin van de 20e eeuw ontwikkelen tot het druktst bevaren kanaal van Groningen. Vanuit de Veenkoloniën voeren de schippers turf aan en op hun terugweg nemen zij compost van de gemeentelijke drekstoep (opslagplaats van faecaliën) mee terug, waarmee de veenkoloniale gronden na vervening worden bemest.

Afb. 3. Detail van de kadasterkaart uit circa 1828. Op de kaart zijn duidelijk de balkgaten van *De Zon* en *De Vriendschap* te herkennen. Kaart: collectie Groninger Archieven.

5. Wiersinga, I. 1997, *Een veranderende horizon* (cultuurhistorisch onderzoek Europapark).

Naast de handel in turf, granen en compost komt na 1830 aan de westzijde van het Winschoterdiep vooral de houthandel en -verwerking op gang. Op de kadastrale kaart van 1828 staan de zes molens, pakhuizen, woningen, schuren en enkele houtstekken en scheepstimmerwerven. Goed herkenbaar zijn de balkgaten van de houtzaagmolens *De Zon* en *De Vriendschap* (afb. 3). Het balkgat van *De Zon* (op het huidige Nanninga-terrein) is dan al twee keer zo groot als het oorspronkelijke balkgat uit de 18e eeuw.

Opkomst van de houtverwerkende industrie in Groningen

In de provincie Groningen ontwikkelen Delfzijl, Hoogezand-Sappemeer, Veendam, Oude en Nieuwe Pekela en vooral de stad Groningen zich vanaf het midden van de 19e eeuw tot de belangrijkste centra van de houtverwerkende industrie. De stad is gunstig gelegen voor de houthandel vanwege de goede transportmogelijkheden door de aanwezigheid van een groot aantal kanalen en diepen.

De houthandel is vaak verbonden met de houtzagerijen waar de geïmporteerde boomstammen worden gezaagd en verder verwerkt. De boomstammen worden meestal per schip aangevoerd via de haven van Delfzijl uit het noorden van Rusland, de Scandinavische landen en Duitsland, Polen en Oostenrijk. De grootste en belangrijkste afnemer van hout is vooral de scheepsbouw. Pas bij de overgang van de bouw van houten naar metalen schepen aan het einde van de 19e eeuw wordt hout vooral gebruikt voor kisten en timmerhout.

Afb. 4. Zicht op de westelijke oever van het Winschoterdiep met de houtzaagmolen *De Vriendschap* en daarachter *De Zon* in circa 1880. Foto: collectie Groninger Archieven.

Het houtbewerkingproces

Houtzagerijen zijn vanwege de goede transportmogelijkheden vooral langs rivieren en kanalen gevestigd (afb. 4). In een, met deze rivier of kanaal in verbinding staand, balkgat moeten de boomstammen minimaal een jaar inwatern. Hierna worden de stammen via een sleepheiling uit het balkgat omhoog getrokken. Later gebeurt dit met behulp van een door een elektromotor aangedreven binderij. Op de helling worden de stammen vervolgens van bast en onregelmatigheden ontdaan. Na het zagen moeten de planken in loods en op drooglatten

drogen. Dit gebeurt in open loodsen, enerzijds om de wind goed door te laten en anderzijds om bescherming te bieden tegen zon en regen. Na het drogen wordt het gezaagde hout in de zaaghal op een slede geplaatst en vastgemaakt. De slede met het hout wordt op een rail voortbewogen naar de door de windmolen of stoommachine aangedreven zagen. Hier wordt het hout in alle gewenste maten gezaagd en vervolgens geschaafd. Het transport van het gezaagde en geschaafde hout naar de verschillende opslagloodsen gebeurt met behulp van lorries over een smalspoor.

Overgang van wind naar stoom

In circa 1875 vindt overschakeling plaats van de invoer van ongezaagd naar gezaagd hout, waarvoor het productieproces wordt aangepast; snelzaagmaam, cirkelzaag en schaaf- en slijpmachines doen hun intrede. De komst van de stoommachine in de tweede helft van de 19e eeuw heeft grote gevolgen voor de traditionele houtzaagmolens, die worden 'verstoemd'. De traditionele kap met wiken verdwijnt en er komt een ketelhuis en schoorsteen bij voor de stoommachine. Inwendig verandert er niet zoveel, zij het dat de stoommachine nu de drijfkracht voor de traditionele zaagramen levert. Voor de bedrijfsvoering is de stoommachine een grote omwenteling. De capaciteit neemt enorm toe, omdat men niet langer afhankelijk is van de wind. In de jaren twintig van de 20e eeuw worden de stoommachines aangevuld met elektromotoren om uiteindelijk de stoommachine geheel te vervangen⁶. Na 1900 worden er bijna geen nieuwe molens meer gebouwd en verdwijnen de bestaande in een snel tempo.

Omstreeks 1880 verstoemt trasmolen *De Eendracht*. Pas veel later, in 1938, zal haar laatste restant worden gesloopt. In 1882 maakt houtzaagmolen *De Zon* plaats voor een stoomhoutzagerij, die kennelijk zo goed draait dat zij al in 1889 uitbreidt. Het bedrijf beschikt dan over een stoommachine van 12 pk. Eigenaren van de houtzagerij zijn de gebroeders Jacob en Gerrit van Bruggen, een bekend geslacht van Groninger houthandelaren. Zij zijn ook eigenaar van houtzaagmolens *De Vriendschap* en van de stoomhoutzagerij 'Gideon', nog zuidelijker aan het Winschoterdiep voorbij de gemeentegrens gelegen. Het 18e-eeuwse molenaars-huis ten zuiden van de ingang van het balkgat van *De Zon* wordt in deze tijd verbouwd tot afzonderlijke woningen voor de twee broers. Een volgende uitbreiding van de houtzagerij vindt plaats in 1898 om onderdak te bieden aan de houtscha-verij en -slijperij.

Sprong naar de moderne tijd

Als gevolg van de Vestingwet van 1874, waarbij de vestingwerken gesloopt mogen worden, verliest de Helperlinie haar functie. Zij wordt in delen opgesplitst, die ieder een eigen functie krijgen: gevangenis, Sterreboos, begraafplaats, kazerneterrein en vuilopslag. De wallen van de Oosterredoute worden in 1885 weliswaar afgegraven maar het Helperdiepje en de vierkante structuur blijven bestaan. Dit terrein wordt hierna in gebruik genomen als gemeentelijke drekstoept. De gemeentegrens met Haren, die tot dan toe vlak boven de voormalige linie en het terrein van houtzagerij *De Zon* loopt, wordt naar het zuiden opgeschoven tot aan de aansluiting van het Helperdiepje met het Winschoterdiep. De aangrenzende terreinen van houtzagerij *De Zon* en *De Vriendschap* blijven onveranderd.

6. Vooral na 1916 toen het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf werd opgericht.

Afb. 5. Zicht op de werkzaamheden van scheepswerf Vos, met op de achtergrond de mole-naarswoning en rechts ervan een houten opslagloods van de firma Nanninga & Zn; jaartal onbekend. Foto: collectie Groninger Archieven.

Rond 1890 wordt de scheepsbouw een fikse ruimtelijke concurrent voor de aan het water van het Winschoterdiep gevestigde houtbedrijven (afb. 5). Zo moet houtzaagmolen *De Vriendschap* wijken voor de scheepsreparatiewerf van J.J. Vos voor coasters, binnenschepen, vissersschepen en sleepboten. Het bestaande balkgat wordt vergroot tot een insteekhaven. Het materiaal van de voormalige houtzagerij dient voor de eerste dwarsshelling aan het Winschoterdiep.

De aanleg van een dam in 1954, ten behoeve van de nieuwe Hunzecentrale, betekent het einde van de vaarroute en voor de eeuwenoude bedrijvigheid langs het Winschoterdiep in de stad.

Oprukkende stad

In het begin van de 20e eeuw wordt de verbinding gemaakt tussen de tot dan tamelijk geïsoleerde bedrijven aan de westzijde van het Winschoterdiep en de arbeiderswijk de Oosterpoort die aan het eind van de 19e eeuw is gebouwd. Conform het Algemeen Uitbreidingsplan van 1906 worden de H.L. Wichersstraat en de Meeuwerderbaan gerealiseerd. Aan deze straten verrijst de eerste sociale woningbouw in de stad. De H.L. Wichersstraat ligt op het terrein van houtzaagmolen *De Zaayer*, die in 1904 is afgebroken. Ten zuiden van het Helperdiepje wordt tussen de spoorlijn en het Winschoterdiep de nieuwe Provinciale Elektriciteitscentrale gebouwd, de Helpmancentrale.

De periode Nanninga

In 1905 koopt de firma Nanninga & Zn. uit het Groninger Winneweer de terreinen en de houtzagerij van de familie Van Bruggen aan op de plaats van de voormalige houtzaagmolen *De Zon*. De firma was opgericht in de 18e eeuw en bezat voor haar komst naar de stad al verschillende vestigingen in de provincie Groningen⁷.

Bij de aanleg van de H.L. Wichersstraat komt de nieuwe hoofdingang van het bedrijf aan deze straat te liggen (afb. 6).

In de periode 1920-1980 wordt op het terrein voortdurend gebouwd en bijgebouwd; schuren en loodsen worden afgebroken of verplaatst en er komen nieuwe bij (afb. 7).

7. De oudst bekende rekening van Houthandel Nanninga & Zn. dateert uit 1735. Het gaat hier om een rekening voor de levering van hout voor de kerk in Pieterburen. De rekening moest in 1740 zijn voldaan.

Afb. 6. Het kantoorgebouw en de entree van de firma Nanninga & Zn. aan het eind van de jaren zestig met links op de achtergrond de schoorsteen.
Foto: K.A. Gaasendam, collectie Groninger Archieven.

Door de aanleg van de zuidelijke ringweg rond 1970 raakt de H.L. Wichersstraat geïsoleerd van de Oosterpoortwijk. Ook het bedrijfsterrein van de firma Nanninga & Zn. is daardoor minder goed bereikbaar. In dezelfde tijd wordt een klein deel van het balkgat aan de oostzijde gedempt met grond die is vrijgekomen na het uitbaggeren van de toegang tot het balkgat. De functie van het balkgat en van de zagerij is langzamerhand overbodig geworden doordat het hout kunstmatig wordt gedroogd en door de aanvoer van in standaardmaten gezaagd hout. De zagerij wordt vanaf dat moment nog slechts voor specifieke opdrachten gebruikt.

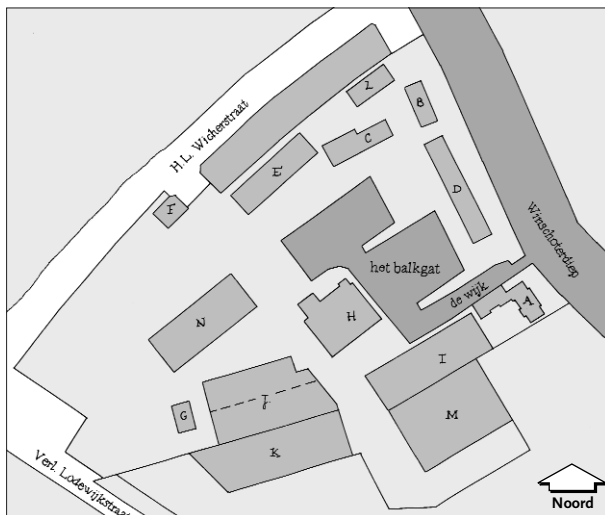
Afb. 7. Vogelvluicht van het Nanninga-terrein in circa 1955. Op de foto is goed te zien dat bijna het gehele balkgat gevuld is met balken. Foto: Aero-photo 'Nederland'.

De verkenning van het Nanninga-terrein

Begrenzing

Het Nanninga-terrein wordt omsloten door de H.L. Wichersstraat aan de noordzijde, het Winschoterdiep aan de oostzijde, het terrein van de gemeentelijke Milieudienst aan de zuidzijde en de bebouwing van de Verlengde Lodewijkstraat langs de spoorlijn Groningen-Assen aan de westzijde. Het terrein beslaat ongeveer 3,5 hectare. Op het terrein is nog een balkgat aanwezig dat in verbin-

Afb. 8. Schematisch overzicht van het terrein met daarin aangegeven de codering van de verschillende onderdelen, inclusief de inmiddels verdwenen gebouwen. Tekening: Aletta Bastmeijer en Studio van Stralen.

ding staat met het Winschoterdiep en er staat nog een groot aantal (houten) opslagloodsen (afb. 8).

Het balkgat

In het balkgat werden de boomstammen minimaal een jaar ‘gewaterd’ voordat zij tot planken konden worden gezaagd. Na het wateren werden de stammen via een sleephelling uit het balkgat getrokken. Het rechthoekige balkgat is door middel van een smal kanaaltje (een wijk) met het Winschoterdiep verbonden. Over de ingang van de wijk ligt nog het restant van een ijzeren brug. Ondanks de begroeiing is de vorm van het balkgat nog duidelijk herkenbaar (afb. 9). Op de kadastrale minuutkaart van 1828 staat het balkgat al getekend. Het is dan iets groter van omvang dan nu omdat een klein deel omstreeks 1965 is gedempt. Evenwijdig aan de zuidkant van het balkgat liggen nog resten van een smalspoor.

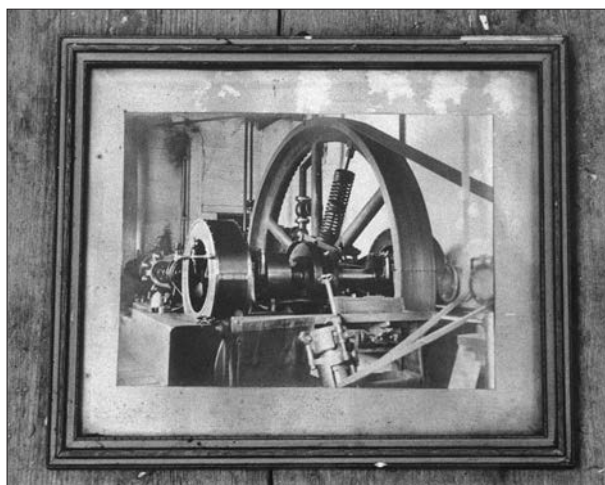

Afb. 9. Het balkgat met de zagerij, gezien naar het zuiden. Foto: Aletta Bastmeijer.

De zagerij (afb. 8; H)

Midden op het terrein, naast het balkgat, staat de kern van het bedrijf, dat bestaat uit een aaneenschakeling van verschillende gemetselde onderdelen (afb. 9). Deze bevatten de werkruimtes met onder meer de zagerij, een bergruimte voor brandstoffen en een machinekamer. Dit gedeelte is gebouwd in 1920 als vervanging van het door een brand getroffen oudere complex. Het deel dat niet aangetast was door de brand blijft in gebruik als schaverij. In de jaren 1929, 1959 en 1980 volgt stap voor stap de modernisatie. Oorspronkelijk bevond zich in dit complex een stoommachine die de verschillende zaag- en schaafmachines aandreef. De stoommachine voerde haar verbrandingsgassen af via de nu nog bestaande schoorsteen. De ronde schoorsteen van circa twaalf meter hoog staat op een vierkant gemetseld basement dat versierd is met een bepleisterde sierrand. De schoorsteen dateert van circa 1880 toen het bedrijf werd verstoemd en zal in die tijd ongeveer 20 meter hoog zijn geweest.

Afb. 10. Eén van de laatste herinneringen aan de stoommachine.
Foto: Jaap Buist.

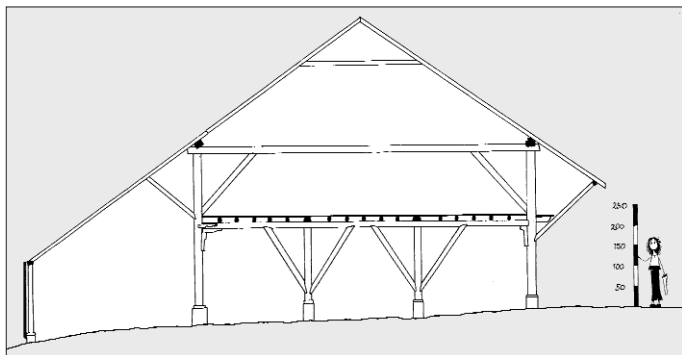
Machines

Een groot deel van de oude machines van de houtzagerij is in de loop van de tijd als gevolg van modernere bedrijfsvoering verwijderd en verdwenen, zoals de stoomketel en de stoommachine. Slechts een oude foto van de stoommachine in de werkplaats herinnert hieraan (afb. 10). Uit de 'stoom'-tijd rest alleen de schoorsteen.

In de diverse werkplaatsen staat nog een aantal 'historische' machines, die al lang niet meer in gebruik zijn. De meest interessante hiervan zijn twee vierzijdige schaafbanken van de firma Bolinder uit Zweden en een conische cirkelzaag van de eveneens Zweedse firma Beronimus. De machines dateren van de jaren twintig.

Vierzijdige schaafbanken zijn in gebruik voor het aan alle vier zijden glad schaven van de gezaagde planken. Deze worden door de machine getransporteerd via acht horizontaal geplaatste, geribbelde transportwalsen.

De conische cirkelzaag wordt gebruikt voor het zagen van hout in ongelijke diktes. Hiervoor is de machine uitgerust met schuin verstelbare toevoerwalsen, zodat het mogelijk is het hout diagonaal te zagen. Doordat het cirkelzaagblad van een conische cirkelzaag aan de buitenkant dunner is dan in het midden, is er minder houtverlies en bovendien minder vermogen nodig.

Afb. 11. Doorsnede van de houten opslagloods E, gezien naar het oosten.
Tekening: Aletta Bastmeijer.

Afb. 12. Deel van de constructie van loods E, gezien naar het oosten.
Foto: Jaap Buist.

Houten opslagloodsen (afb. 8; E, J en K)

Op het terrein staat nog een groot aantal houten opslagloodsen die gebouwd zijn tussen 1898 en 1980. Een aantal daarvan verkeert in goede staat omdat zij tot voor kort in gebruik waren. Eén van de interessantste en oudste loodsen staat bij de ingang van het terrein en is gebouwd tussen 1898 en 1905 (E). Het betreft een langgerekte, rechthoekige loods met een tussenvloer. Aan de zuidzijde is de constructie open; de overige zijden zijn afgetimmerd met verticaal geplaatste planken. De constructie bestaat uit elf grenenhouten dekbalkgebinten met tussenbalken waarop de verdiepingsvloer rust. De gebinten rusten op bakstenen stiepen (afb. 11 en 12). Voor de verankering van verschillende onderdelen als stij-

Afb. 13. Vastgenageld zaagblad in loods E. Foto: Jaap Buist.

len en tussenbalken zijn bij de bouw oude zaagbladen vastgenageld en hergebruikt (afb. 13).

Verder op het terrein staat een dubbele houten opslagloods uit 1928 (J). In 1955 is er een, voor die tijd vrij traditionele, soortgelijke loods tegenaan gebouwd (K). De drie loodsen hebben verschillende lengtes en zijn aan alle zijden open. De constructie van de drie loodsen bestaat, net als de al genoemde loods, uit dekbalkgebinten.

Afb. 14. Bakstenen loods met werkplaats (C), gezien naar het westen. Foto: Aletta Bastmeijer.

Bakstenen loods met werkplaats (afb. 8; C)

Ten noorden van het balkgat staat een karakteristieke, bakstenen loods met een werkplaats uit 1898 (afb. 14). Het is een rechthoekige eenlaagse loods van rode baksteen met een zadeldak. Het gebouw was tot voor een paar jaar geleden aan de dakrand versierd met aardig gedetailleerde houten daklijsten. Door voortschrijdend verval zijn delen hiervan naar beneden gevallen. Aan de zuidzijde bevat de gevel een groot aantal karakteristieke gietijzeren ramen. De loods is met de schoorsteen het oudst bewaard gebleven onderdeel van het bedrijf.

Restant molenaarswoning (afb. 8; A)

Op de plaats waar de arm van het balkgat uitmondt in het Winschoterdiep, stonden oorspronkelijk twee woonhuizen. Het deel parallel aan het Winschoterdiep dateert uit het begin van de 18e eeuw. Van dit woonhuis is nog een plavuis

Afb. 15. Het haaks op het Winschoterdiep staande deel van de dubbele molenaarswoning met daarvoor de wijk in circa 1935. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

bewaard gebleven; in de vier zijkanten is anno 1718 gekrast. Vermoedelijk is dit ook het bouwjaar van het woonhuis. Het woonhuis, dat haaks stond op het Winschoterdiep, is tussen 1740 en circa 1828 toegevoegd in dezelfde stijl (afb. 15). De woonhuizen bestonden elk uit één bouwlaag met een schilddak en hoge hoek-schoorstenen. Beide voorgevels hadden een klassieke indeling met zes vensters, waarvan de twee middelste werden geaccentueerd door een driehoekig timpaan op de dakrand. De plattegrond van beide panden was ook vrijwel identiek. Vóór de bouw van het nieuwe kantoor van de Firma aan de H.L. Wicherstraat in 1914 werd één van de woningen als kantoor gebruikt.

Behalve wat restanten van het muurwerk en een paar houten deuren is er bovengronds niets meer van de woonhuizen over. Parallel aan de toegang tot het balkgat staat een rij oude knotlinden.

Slot

De houtzagerij is de laatste van een reeks houtzagerijen die tot voor kort nog in gebruik was en daarmee ook het laatste historische restant van de vele houtzagerijen die de gemeente Groningen ooit rijk was.

Uit de verkenning is naar voren gekomen dat, hoewel het bedrijf zelf een lange geschiedenis kent, de architectuurhistorische waarde en samenhang door verschillende verbouwingen niet erg groot meer is. De hierboven beschreven onderdelen blijken echter wel van architectuurhistorisch belang als laatst bewaard gebleven onderdelen van het vroegere productieproces en omdat ze redelijk gaaf zijn.

Bij de overname van het Nanninga-terrein voor de ontwikkeling van het Europapark is een archeologische opgraving of weerstandsmeting van de grond noodzakelijk om de exacte plaats van de houtzaagmolen *De Zon* en het 18e-eeuwse balkgat te kunnen bepalen. Het terrein is voor archeologen interessant vanwege de restanten van de voormalige Helperlinie. Zo werden bij het uitgraven en uitdiepen van de insteekhaven van de firma Vos, op het voormalige terrein van houtzaagmolen *De Vriendschap*, tussen 1940 en 1950 meerdere sabels, musketten en kanonskogels gevonden! Het balkgat zelf zal in de nieuwe plannen blijven bestaan.

Uit de verkenning blijkt een aantal houten loodsen van dusdanig belang dat handhaving en inpassing op een andere plek gewenst is. Concreet valt te denken aan de oude stoomhoutzagerij 'Nooit-Gedacht' in Nieuwe Pekela waar plannen bestaan om het als Rijksmonument voorgedragen complex een nieuwe functie te geven⁸.

Literatuur

De Commissie 'Plan 13', *Groningen*. Groningen, 1913.

Offerman, G., *De Oosterpoort. De geschiedenis van een 19e-eeuwse woonwijk in Groningen*. Groningen, 1987.

Overbeek, R.M.H., (eindred.), *Van dik hout zaagt men planken. Architectuurhistorisch onderzoek en waardestelling van Stoomhoutzagerij 'Nooit-Gedacht' te Nieuwe Pekela*. Groningen, 1999.

Veen, B. van der, Czn, e.a., *Groninger Molenboek*. Groningen, 1981.

8. Architectuurhistorisch onderzoek en waardestelling door de Stichting Industrieel Erfgoed Noord-Nederland. Groningen, 1999.